

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΠΑΝΩ ΣΤΟ ΣΤΙΧΟ Β1, 24 ΤΟΥ ΞΕΝΟΦΑΝΗ

ΑΝΤΩΝΙΟΥ Γ. ΜΑΡΚΟΥ

Τό απόσπασμα 1 τοῦ Ξενοφάνη εἶναι μιά συμποτική ἐλεγεία τήν ὁποία διέσωσε ὁ Ἄθηναίος¹. Μέ τήν ἐλεγεία αὐτή, καί κυρίως μέ τό δεύτερο μέρος, στίχοι 13-24, ὁ φιλόσοφος διδάσκει² τίς νέες ἐπαναστατικές καί ἀναμορφωτικές ἰδέες του σχετικά μέ τήν ἠθική καί κοινωνική διαγωγή τοῦ ἀνθρώπου, δίνοντας ἕνα πρότυπο τῆς ἀνώτερης, ἀκέραιης, σώφρονος καί ἀξιέπαινης ἀνθρώπινης προσωπικότητας.

*«Χρή δέ πρῶτον μὲν θεόν ὑμνεῖν εὐφρονας ἀνδρας
εὐφήμοις μύθοις καί καθαροῖσι λόγοις·
σπείσαντας δέ καί εὐξαμένους τά δίκαια δύνασθαι
πρήσσειν — ταῦτα γάρ ὧν ἐστὶ προχειρότερον —
οὐχ ὕβρις πίνειν ὅποσον κεν ἔχων ἀφίκοιο
οἴκαδ' ἄνευ προπόλου μή πάνυ γηραλέος.
ἀνδρῶν δ' αἰνεῖν τοῦτον ὅς ἐσθλά πιῶν ἀναφαίνει,
ὧς οἱ μνημοσύνη καί τόνος ἀμφ' ἀρετῆς,
οὔτι μάχας διέπων Τιτήνων οὐδέ Γιγάντων
οὐδέ (τε) Κενταύρων, πλάσματα τῶν προτέρων,
ἢ στάσιας σφεδανάς, τοῖσ' οὐδέν χρηστόν ἔνεστι·
θεῶν (δέ) προμηθεῖην αἰέν ἔχειν ἀγαθόν».*

Σκοπός ὁμως τῆς ἐργασίας αὐτῆς δέν εἶναι ἡ διερεύνηση ὅλων τῶν προβλημάτων πού παρουσιάζει ἡ ἐλεγεία αὐτή τοῦ Ξενοφάνη. Σκοπός μας ἐδῶ εἶναι νά προσθέσουμε, σέ αὐτές πού ἤδη ὑπάρχουν, καί τίς δικές μας σκέψεις καί ὑποθέσεις σχετικά μέ τά μορφολογικά καί ἐρμηνευτικά προβλήματα τοῦ στίχου 24:

«θεῶν (δέ) προμηθεῖην αἰέν ἔχειν ἀγαθόν».

Ὁ στίχος αὐτός, πού εἶναι ὁ τελευταῖος τῆς ἐλεγείας, διασώθηκε ἀπό τόν Ἄθηναίον μέ τή μορφή:

«θεῶν προμηθεῖην αἰέν ἔχειν ἀγαθόν».

Πάνω στή μορφή αὐτή προτάθηκαν ἀπό τούς νεώτερους ἐρευνητές οἱ ἐξῆς διορθώσεις. Κατ' ἀρχήν ὁ Scaliger πρόσθεσε μεταξύ τῶν λέξεων «θεῶν» καί «προμηθεῖην» τό σύνδεσμο «δέ» καί ἔτσι ὁ στίχος ἔγινε

«θεῶν (δέ) προμηθεῖην αἰέν ἔχειν ἀγαθόν».

Ἡ προσθήκη αὐτή τοῦ συνδέσμου «δέ» ἀναφέρεται ἀπό ὅλους τούς ἐκδότες. Ἐπειτα, ὁ G. Hermann, γιά συντακτικούς κυρίως λόγους, διόρθωσε τό ἐπίθετο «ἀγαθόν» σέ «ἀγαθόν» καί ἔτσι ἔδωσε στό στίχο τή μορφή

«θεῶν (δέ) προμηθεῖην αἰέν ἔχειν ἀγαθόν».

Ἐκτοτε ἄλλοι ἀπό τούς ἐρευνητές³ δέχονται τήν παραδομένη γραφή «ἀγαθόν» καί ἄλλοι τή διορθωμένη «ἀγαθόν». Τέλος, σχετικά μέ τή μορφή τοῦ στίχου

«θεῶν (δέ) προμηθεῖην αἰέν ἔχειν ἀγαθόν».

ὁ H. Fränkel⁴ ἐκφράζει ἐπιφυλάξεις ἀναφορικά μέ τή λέξη «θεῶν» καί ὑποθέτει ὁ-

τι πρέπει νά αντικατασταθεῖ μέ τή λέξη «χρεών» καί ἔτσι ὁ στίχος νά πάρει τή μορφή

«χρεών (δέ) προμηθείην αἰέν ἔχειν ἀγαθήν».

Ἡ ὑπόθεση αὐτή τοῦ Fränkel δέν ἔτυχε εὐρείας συζητήσεως. Ἀπλῶς ἀναφέρεται ἀπό τοὺς περισσότερους ἐρευνητές τοῦ Ξενοφάνη⁵. Μόνον ὁ Babut⁶ κάνει ἐλάχιστα σχόλια. Βέβαια καί ὁ ἴδιος ὁ Fränkel δέν ἐπικαλεῖται παρά ἐλάχιστα ἐπιχειρήματα γιά νά στηρίξει τήν πρότασή του.

Οἱ προσπάθειες λοιπόν τῶν ἐρευνητῶν πρὸς κριτικήν ἀποκατάσταση τοῦ στίχου 24 στρέφονται κυρίως, ὅπως φαίνεται ἀπό τήν παραπάνω σύντομη ἀναφορά στίς σχετικές προτάσεις, πρὸς τίς λέξεις «θεῶν» καί «ἀγαθήν». Γιά τίς ἄλλες λέξεις τοῦ στίχου δέν ἔχει τεθεῖ πρόβλημα, οὔτε φαίνεται ὅτι μπορεῖ νά τεθεῖ. Ἔτσι στίς λέξεις «θεῶν» καί «ἀγαθήν» θά ἀναφέρονται καί οἱ δικές μας σκέψεις καί ὑποθέσεις πού θά ἀκολουθήσουν.

Α. Περὶ τῆς λέξεως «θεῶν». Σχετικά μέ τή λέξη «θεῶν» δύο εἶναι, κατὰ τή γνώμη μας, τὰ κύρια ἐρωτήματα. Πρῶτον, ἐάν πρέπει νά αντικατασταθεῖ ἡ λέξη καί δεύτερον, ἐάν ναί, ποιά λέξη πρέπει νά τεθεῖ στή θέση της. Τό πρῶτο ἐρώτημα μποροῦμε, νομίζομε, νά τό θέσουμε καί νά τό ἐξετάσομε μέ βάση: Τή θεολογία τοῦ Ξενοφάνη, τή θέση τοῦ στίχου στό ποίημα, τό περιεχόμενο τοῦ ποιήματος καί τέλος τήν ἔννοια τῆς λέξεως «προμηθείη».

Μέ βάση τή θεολογία τοῦ Ξενοφάνη τό πρόβλημα τίθεται ἀπό τό γεγονός ὅτι ὁ ὄρος εἶναι πληθυντικοῦ ἀριθμοῦ, «θεῶν», καί ὄχι ἐνικοῦ, «θεοῦ». Βεβαίως τό πρόβλημα ἐξαιτίας αὐτοῦ τοῦ γεγονότος φαίνεται καταρχήν ὅτι δέν μπορεῖ νά τεθεῖ. Καί αὐτό γιὰτί ἦταν συνήθης τρόπος ἐκφράσεως γιά τοὺς ἀρχαίους Ἕλληνες, ὅταν ἤθελαν νά δηλώσουν τή θεότητα, γιά τήν ὁποία δέν εἶχαν ἕναν ὀρισμένο εἰδικό ὄρο⁷, νά χρησιμοποιοῦν, χωρίς διάκριση, λέξεις ὅπως «θεός», «θεοί», «θεῖον», «δαίμων», «ἄναξ». Ἡ χρήση ὁμως τοῦ ἐνικοῦ ἢ τοῦ πληθυντικοῦ τῆς λέξεως «θεός» ἔχει, εἰδικά γιά τόν Ξενοφάνη, ἰδιαίτερη σημασία⁸. Αὐτό συμβαίνει λόγω τῶν ἰδιαίτερων θεολογικῶν θέσεων τοῦ φιλοσόφου, οἱ ὁποῖες ὑπῆρξαν θεμελιώδεις γιά τήν ἀρχαία θεολογία καί γενικότερα τή φιλοσοφία. Χωρίς νά ὑπείσέλθομε ἐδῶ σέ λεπτομέρειες σχετικά μέ τίς θεολογικές αὐτές θέσεις τοῦ Ξενοφάνη, θά ἀναφέρομε μόνο, σάν χρήσιμα γιά τήν ἐργασία αὐτή, τρία ἀναμφισβήτητα σχεδόν συμπεράσματα, στηριγμένα στά ἀποσπάσματα τοῦ φιλοσόφου, τίς σχετικές ἀρχαῖες μαρτυρίες καί τίς νεώτερες ἐρευνες.

Τό πρῶτο συμπέρασμα εἶναι ὅτι ὁ Ξενοφάνης ἦταν ὁ πρῶτος φιλόσοφος, ὁ ὁποῖος δέν δέχθηκε τίς παραδοσιακές μυθολογικές ἀντιλήψεις γιά τοὺς θεούς, ἔτσι ὅπως εἶχαν διαμορφωθεῖ⁹ ἀπό τόν Ὅμηρο καί τό Ἡσίοδο καί Ἰσχυαν καί κατὰ τήν ἐποχή τοῦ φιλοσόφου, ὅπως δεικνύει ὁ ἐνεστῶς «δοκέουσι»¹⁰ καί «φασί πέλεσθαι»¹¹. Ὁ φιλόσοφος θεώρησε τοὺς παραδοσιακοὺς θεούς καθαρὰ ἀνθρώπινα φανταστικά δημιουργήματα καί ἦλθε σέ «ὀξεία σύγκρουση»¹² μέ τίς παραδοσιακές λαϊκές θεολογικές ἀντιλήψεις. Ἔτσι ἀναδείχθηκε ὁ πρῶτος πού ἐπιχείρησε τό «ἀνήκουστο»¹³ γιά τήν ἐποχή του τόλμημα νά ἀσκήσει ἀνεπιφύλακτα ἀνοικτή καί θαρραλέα κριτική κατὰ τῆς παραδοσιακῆς θεολογίας, νά ἐπιδιώξει «τὴν ἠθική ἀποκάθαρση τῆς μισμένης εἰκόνας τοῦ θείου»¹⁴, ἀφαιρώντας ἀπό αὐτή «κάθε ἀνθρώπινη ἀτέλεια»¹⁵ καί κάθε «ἀνθρώπινη ἀδυναμία»¹⁶ καί νά φθάσει νά ἀρνηθεῖ τοὺς παραδοσιακοὺς ἀν-

θρωπόμορφους θεούς. Ἐδῶ θά μπορούσαμε νά ποῦμε ὅτι εἶναι ἀναμφισβήτητα ἐνδεικτικό στοιχεῖο τῆς στάσεως αὐτῆς τοῦ Ξενοφάνη τό γεγονός ὅτι στά ἀποσπάσματα του δέν μνημονεύει ὄνομα παραδοσιακοῦ θεοῦ, ἐκτός δύο μόνο περιπτώσεων. Ἡ μία περίπτωση εἶναι ἡ φράση «Διός τέμενος» στό στίχο Β2, 2, ὅπου δηλώνεται ὁ ναός τοῦ Δία καί δέν γίνεται λόγος γιά τόν ἴδιο τό Δία, καί ἡ δεύτερη τό ἀπόσπασμα 32, ὅπου μνημονεύεται ἡ Ἴριδα γιά νά δειχθεῖ ὅτι δέν εἶναι θεά, ὅπως ἐνομιζέτο, ἀλλά ἕνα φυσικό φαινόμενο.

Τό δεύτερο ἀναμφισβήτητο συμπέρασμα εἶναι ὅτι ὁ Ξενοφάνης ἔστρεψε πρῶτος τό φιλοσοφικό στοχασμό πρὸς τόν ἄνθρωπο¹⁷, διέκρινε, θεμελιακά μάλιστα, τήν οὐσία, τή θέση καί τήν ἀξία τοῦ ἀνθρώπου¹⁸ καί διακήρυξε τήν ἀκλόνητη καί ἀπεριόριστη ἐμπιστοσύνη του σέ αὐτόν καί τίς δυνατότητές του. Συνεπῆς πρὸς τήν πίστη του αὐτή στόν ἄνθρωπο: Δίδαξε τήν ἀποδέσμευση τοῦ ἀνθρώπου ἀπό τίς θεοκρατικές καί μυθολογικές ἀντιλήψεις τῆς παραδόσεως περί παροχῆς τῶν «πάντων»¹⁹ καί ἐξαρτήσεως τῶν ἀνθρώπινων πραγμάτων ἀπό τούς θεούς καί διακήρυξε τόν ἀνθρωποκεντρικό²⁰ τρόπο μελέτης καί ἐρμηνείας τοῦ κόσμου καί τῆς ἀνθρώπινης ἱστορικῆς, κοινωνικῆς καί πολιτιστικῆς ζωῆς. Ξεχώρισε ὀριστικά τό θεϊκό ἀπό τόν ἀνθρώπινο χῶρο²¹. Προέτρεψε τούς ἀνθρώπους νά μὴν ἐνασχολοῦνται ὑπερβολικά μέ τίς διηγήσεις τῶν φανταστικῶν δημιουργημάτων καί τῶν ἄχρηστων γεγονότων τοῦ παρελθόντος²², διδάσκοντας νέους τρόπους σκέψεως καί ἐνεργείας. Καί τέλος, ἔκανε ἀνοικτόν ἀγῶνα γιά τήν κατίσχυση τῶν νέων διαφωτιστικῶν καί ἀναμορφωτικῶν ἰδεῶν²³ του πάνω σέ ὅλους τούς τομεῖς τῆς ζωῆς.

Τό τρίτο ἀναμφισβήτητο συμπέρασμα εἶναι ὅτι ὁ Ξενοφάνης, παρά τήν αὐστηρή κριτική του κατά τῶν θεολογικῶν ἀντιλήψεων τῆς παραδόσεως καί τῆς ἐποχῆς του καί τήν ἄρνηση τῶν παραδοσιακῶν ἀνθρωπόμορφων θεῶν καί παρά τήν πλήρη καί ἀνεπιφύλακτη ἐμπιστοσύνη του στόν ἄνθρωπο, δέν ἔγινε ἄθεος οὔτε κήρυξε τήν ἀθεΐα. Ἀντίθετα, ὅπως μᾶς φανερώνουν τά ἀποσπάσματα 23-26, διακήρυξε τήν ὑπαρξη ἑνός θεοῦ, ἐντελῶς διαφορετικοῦ ἀπό τούς ἀνθρωπόμορφους θεούς τῆς παραδόσεως, μοναδικοῦ, ἄριστου, μέγιστου, παντοδύναμου «νόου φρενί»²⁴, ἀνευθεοῦς, καί ἔγινε «βαθιά θρησκός»²⁵.

Μέ τά δεδομένα αὐτά εἶναι, νομίζομε, πολύ δύσκολο νά διακρίνει καί νά κατανοήσει κανεῖς ἄλλον τρόπο, μέ τόν ὁποῖον ὁ Ξενοφάνης θά μπορούσε νά διδάξει καί νά κάνει νά κατισχύσουν οἱ νέες ὀρθολογικές, διαφωτιστικές καί ἀναμορφωτικές ἀντιλήψεις του καί ἔτσι νά ἐπιτύχει καί τήν κάθαρση τῆς θεότητος καί τήν ὀρθολογικοποίηση καί ἀναμόρφωση τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς σέ ὅλους τούς τομεῖς, ἐκτός ἀπό τή χρήση νέων λέξεων, τή χρήση παλαιῶν λέξεων μέ νέα ἔννοια²⁶ καί τή χρήση ἀνάλογων τύπων τῶν διαφόρων λέξεων, ὅπως τῆς λέξεως «θεός». Τήν τακτική αὐτή τοῦ φιλοσόφου διέκριναν, φαίνεται, ὁ Jaeger, ὅταν παρατηρεῖ ὅτι ὁ Ξενοφάνης ἔθεσε «τή σφραγίδα τῆς προσωπικότητάς του καί στήν τελευταία ἀκόμη λέξη»²⁷ καί ὁ Ziegler, ὅταν λέγει ὅτι στόν Ξενοφάνη «κάθε λέξη ἔχει ἰδιαίτερο βάρος καί δικό της τόνο»²⁸. Πραγματικά, σχετικά μέ τή χρήση τῶν τύπων τῆς λέξεως «θεός», πού μᾶς ἐνδιαφέρει ἐδῶ, ἡ τακτική αὐτή τοῦ φιλοσόφου εἶναι, νομίζομε, ἀρκετά ἐνδεικτική.

Όπου ο Ξενοφάνης κάνει χρήση του πληθυντικού της λέξεως «θεός»²⁹ έννοει τούς παραδοσιακούς θεούς και όμιλει μέ επικριτικό και άρνητικό πνεύμα, μέ μόνη, θά μπορούσαμε νά ποϋμε, έξαίρεση τό άπόσπασμα 34, άν βέβαια και στό άπόσπασμα αυτό ή λέξη είναι «θεών» και όχι «θεοϋ» ή «θεόν», όπου εκφράζει τήν πίστη του στην αδυναμία γνώσεως των θεών εκ μέρους των ανθρώπων. Τό κριτικό και άρνητικό αυτό πνεύμα, τή νέα αυτή στάση του φιλοσόφου έναντι των παραδοσιακών θεών, πού μάς φανερώνουν τά άποσπάσματά του, επιβεβαιώνουν και οι αρχαίες μαρτυρίες³⁰ πού αναφέρονται στις συμβουλές άφ' ενός του Ξενοφάνη προς τούς Έλεάτες και τούς Αίγυπτίους σχετικά μέ τή λατρευτική στάση τους έναντι των θεοτήτων τους, και στην ύπ' αυτού άφετέρου άρνηση της μαντικής³¹. Αντίθετα, όπου ο φιλόσοφος χρησιμοποιεί τόν ένικό της λέξεως «θεός»³², εκφράζεται μέ θετικό πνεύμα και διδάσκει ανεπιφύλακτα τήν ύπαρξη ενός και μοναδικού θεοϋ, στον όποϊον αποδίδει ένδεδειγμένα για θεό κατηγορήματα³³, δηλώνοντας έτσι καθαρά και ανεπιφύλακτα τήν αντίθεσή του προς τούς παραδοσιακούς θεούς και τίς περί αυτών άπλοϊκές αντιλήψεις.

Συνεπώς, πιστεύουμε, δέν ήταν δυνατόν ο Ξενοφάνης νά προτρέπει εις «προμηθειήν», εις «εϋσέβεια»³⁴ και «εϋλάβεια», προς τούς παραδοσιακούς θεούς πού δέν παραδεχόταν, θεωρώντας αυτούς άπλοϊκές δοξασίες, άπλά «δοκέουσι»³⁵ των ανθρώπων. Άρα ή λέξη «θεών» στό στίχο 24 μέ βάση τή γενική θεολογική τοποθέτηση του Ξενοφάνη πρέπει νά θεωρηθεί άμφισβητούμενη και νά αντικατασταθεί.

Μήπως όμως μπορούμε νά υποθέσουμε ότι ο Ξενοφάνης χρησιμοποιεί τόν πληθυντικό «θεών» στό στίχο 24 έννοώντας τούς παραδοσιακούς θεούς και προτρέποντας τούς ανθρώπους σε μία στάση έναντι αυτών διαφορετική από αυτή πού κατακρίνει μέ τά άποσπάσματα 11 έως 14; Σε μία στάση δηλαδή εϋσέβειας και καλής ιδέας και γι' αυτούς, άποδεχόμενος, ίσως και μέ τή σκέψη ότι ο άνθρωπος δέν γνωρίζει τό σαφές σχετικά μέ τή θεότητα³⁶, μία ύφιστάμενη άκόμη θεολογική πραγματικότητα και επιζητώντας, κάνοντας από φρόνηση κάποια ύποχώρηση έναντι αυτής της πραγματικότητας, νά διορθώσει κάτι έστω και αυτής, τή στάση τουλάχιστον, πράγμα δυνατόν, των ανθρώπων έναντι των ύφισταμένων άκόμη, όρθως ή μή, παραδοσιακών θεών; Μιά τέτοια ύπόθεση θά ήταν δυνατή εάν, εκτός των άλλων λόγων πού θά δοϋμε στή συνέχεια, δέν ύπήρχε ο στίχος 13 της ίδιας έλεγείας, όπου ο φιλόσοφος χρησιμοποιεί τή λέξη «θεός» στον ένικό αριθμό. Έτσι τίθεται τό έρώτημα: Είναι δυνατόν ο Ξενοφάνης, μέ τήν «άπίστευτη»³⁷ για τήν έποχή του αντίληψη για τή θεότητα, νά χρησιμοποιεί, και μάλιστα στό ίδιο άπόσπασμα, πρώτα τόν ένικό, «θεόν», και νά προτρέπει τούς ανθρώπους «ύμνεϊν» αυτόν «εϋφήμοις μύθοις και καθαροϊσι λόγοις», σε μία νέα δηλαδή στάση, έντελώς και αυτή διαφορετική από τήν παραδοσιακή, και έπειτα νά χρησιμοποιεί τόν πληθυντικό «θεών», έννοώντας άσφαλώς τούς παραδοσιακούς θεούς, και νά προτρέπει σε εϋσέβεια, σε φροντίδα, «προμηθειήν», και έναντι αυτών; Ίσως σε δύο περιπτώσεις νά ήταν δυνατόν κάτι τέτοιο. Η πρώτη περίπτωση είναι νά δεχθοϋμε ότι και ο Ξενοφάνης κάνει άδιάκριτα χρήση των τύπων της λέξεως «θεός» προκειμένου νά δηλώσει τή θεότητα. Κάτι τέτοιο όμως δέν συμβαίνει διότι, όπως είδαμε παραπάνω, ή χρήση ένικού ή πληθυντικού της λέξης «θεός» έχει ιδιαίτερη σημασία στον Ξενοφάνη. Η δεύτερη περίπτωση είναι νά θεωρήσουμε τό φιλόσοφο εισηγητή, πρώτο μάλιστα, της άνεξιθρησκείας,

όποτε δίδασκε ότι ο καθένας μπορεί να πιστεύει όποιο και όσους θεούς θέλει αρκεί να είναι ευσεβής και να όμιλεί γι' αυτούς με καλά λόγια. Η κριτική όμως του φιλοσόφου κατά των παραδοσιακών θεών και ή δική του θεολογία δύσκολα μās επιτρέπουν μιά τέτοια έκδοχή.

Έτσι το πρόβλημα τής διορθώσεως τής λέξεως «θεών» του στίχου 24 έξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από την απάντηση στο έρώτημα: Μέ τον ένικό «θεόν» του στίχου 13 ο Ξενοφάνης έννοεί τό δικό του ένα και μοναδικό θεό ή, αντίθετα, χρησιμοποιεί και αυτός, ως συνήθως, τον ένικό «θεόν» έννοώντας τούς παραδοσιακούς θεούς, τήν μέ πολλά, χωρίς διάκριση, όνόματα και τύπους όνομάτων αναφερόμενη από τούς άρχαίους θεότητα ή έστω πίο συγκεκριμένα τό θεό του συμποσίου³⁸, τούς όποιους παραδοσιακούς θεούς δηλώνει σαφέστερα μέ τον πληθυντικό «θεών» του στίχου 24, ύπενθυμίζοντας, όπως δέχεται ο Ziegler, «ότι τούς θεούς πρέπει να τούς αναλογιζόμαστε μέ τρόπο άξιο και σωστό»³⁹; Έτσι άν μέν γίνει δεκτή ή πρώτη περίπτωση τότε έχομε ένα ισχυρό έπιχείρημα ύπέρ τής διορθώσεως του όρου «θεών». Εάν δέ γίνει δεκτή ή δεύτερη περίπτωση τότε, αντίθετα, ή ύπέρ τής διορθώσεως άποψη χάνει ένα ισχυρό έπιχείρημα.

Πάνω στο έρώτημα αυτό οί γνώμες των έρευνητών δέν συμπίπτουν. Άλλοι δέχονται ότι μέ τον ένικό «θεόν» του στίχου 13 ο Ξενοφάνης έννοεί τό δικό του ένα και μοναδικό θεό και άλλοι ότι έννοεί τον παραδοσιακό θεό του συμποσίου ή γενικά τούς παραδοσιακούς θεούς, τήν μέ πολλές λέξεις και τύπους λέξεων δηλουμένη παραδοσιακή θεότητα⁴⁰. Όστόσο όμως κανένας έρευνητής, και άπ' αυτούς άκόμη πού δέχονται ότι μέ τον ένικό «θεόν» του στίχου 13 ο φιλόσοφος έννοεί τό δικό του θεό, δέν προχωρεί στη διόρθωση του όρου «θεών» του στίχου 24. Μόνον ο Fränkel ύποθέτει, όπως είπαμε, χωρίς ιδιαίτερη έπιχειρηματολογία και αναφορά σε άλλους στίχους, ότι δέν έχει θέση στο στίχο ή λέξη «θεών» και προτείνει να αντικατασταθεί μέ τή λέξη «χρεών».

Η δική μας γνώμη είναι ότι ο Ξενοφάνης μέ τον ένικό «θεόν» του στίχου 13 έννοεί τό δικό του ένα και μόνο θεό, όπως τον παρουσιάζει μέ τά άποσπάσματα 23-26, δηλ. ξεχωρισμένο από τον ανθρώπινο χώρο και τίς ανθρώπινες άτέλειες, ύψωμένο εκεί πού ταιριάζει σε θεότητα και έχοντα θεϊκά, πράγματι, χαρακτηριστικά. Δέν είναι, νομίζομε, δυνατόν ο φιλόσοφος μέ τούς στίχους 13-15 να αναφέρεται στους παραδοσιακούς θεούς. Για τον Ξενοφάνη οί παραδοσιακοί θεοί ήσαν τέτοιοι όποιοι αναφέρονται στα άποσπάσματα 11 έως 16 και γενικότερα όπως τούς παρουσιάζει ή παραδοσιακή μυθολογία και ή πρό αυτού ποίηση, δηλαδή ότι έγεννώντο (B14), ότι είχαν τά ίδια σωματικά (B14 και B16) και ήθικά (B11 και B12) χαρακτηριστικά και τίς ίδιες άδυναμίες μέ τούς ανθρώπους. Τέτοιοι όμως θεοί για τον Ξενοφάνη, άν άληθεύουν οί μαρτυρίες A12 και A13, δέν είναι θεοί και δέν τούς άξιζει σεβασμός, τιμή και λατρεία.

Έτσι, πιστεύομε, δέν ήταν δυνατόν ή τουλάχιστο θά ήταν αντιφατικό για τήν καθαρότητα, τή λογική άκολουθία, τήν ένότητα και τήν άρμονία των θέσεων του φιλοσόφου, να έχει από τό ένα μέρος τέτοια αντίληψη για του παραδοσιακούς θεούς και από τό άλλο μέρος να προτρέπει τούς ανθρώπους μέ τούς στίχους 13-15 να ύμνουν αυτούς «εὐφήμοις μύθοις και καθαροῖσι λόγοις», να κάνουν σπονδές και

προσευχές και να ζητούν ενδυνάμωση για «δίκαια πρήσσειν» από αυτούς τους μοιχούς, άδικους, άπατεώνες και κλέπτες⁴¹ θεούς. Για να έχει θέση στο επαναστατικό και αναμορφωτικό πνεύμα του Ξενοφάνη μιά τέτοια προτροπή, όπως είναι ή προτροπή των στίχων 13-15, έπρεπε να αλλάξει ριζικά αυτή ή ίδια ή αντίληψη για τή φύση τής θεότητας, να απομακρυνθεί από τον ανθρώπινο χώρο και τήν ανθρώπινη άτέλεια και να αναχθεί σε χώρο και τελειότητα που άρμόζουν σε θεότητα. Τό έργο αυτό έπιτέλεσε ο Ξενοφάνης με τήν κριτική του πάνω στην παραδοσιακή θεολογία και τή διδασκαλία του για τον ένα μοναδικό και άνώτατο θεό. Σε αυτόν, πιστεύουμε, τον ένα θεό προτρέπει με τους στίχους 13-15 τους ανθρώπους να άπευθύνονται. Άρα, κατά τή γνώμη μας, ο πληθυντικός «θεών» στο στίχο 24 είναι άσυμβίβαστος με τις θεολογικές θέσεις του φιλοσόφου.

Τους παραπάνω λόγους υπέρ αντικαταστάσεως τής λέξεως «θεών» συμπληρώνουν, νομίζουμε, και άλλοι λόγοι που έχουν σχέση με τήν εξέταση του προβλήματος και με βάση τή θέση του στίχου στο ποίημα. Ο στίχος 24, όπου υπάρχει ή λέξη «θεών», είναι ο τελευταίος στίχος τής έλεγείας, όπως αυτή διασώθηκε από τον Άθηναίο. Και αν μόν δεχθοΰμε τήν άποψη ότι ή έλεγεία διασώθηκε άκεραία⁴², άποψη που θεωρούμε, όσο τά δεδομένα μās έπιτρέπουν, όρθή, τότε ο στίχος άποτελεί τήν τελευταία σχετική με τά θέματα του ποιήματος προτροπή του φιλοσόφου. Μία προτροπή όμως στο τέλος του ποιήματος, που να αναφέρεται στη στάση των ανθρώπων προς τους θεούς και να αξιώνει «ευσέβεια», σεβασμό, φροντίδα γι' αυτούς, θά έδικαιολογείτο, κατά τή γνώμη μας, εάν τό όλο ποίημα είχε ως θέμα του τις σχέσεις θεών και ανθρώπων και αναφερόταν και σε επί μέρους θέματα των σχεσεων αυτών, όπως, π.χ., σε παροχές⁴³ των θεών προς τους ανθρώπους και σε τρόπους λατρείας των θεών. Κάτι τέτοιο όμως δέν συμβαίνει. Με τήν έλεγεία του αυτή ο φιλόσοφος δέν κάνει, όπως όρθά παρατήρησε ο Guthrie⁴⁴, θεολογία, αλλά εισηγείται τις νέες, τις προοδευτικές ιδέες του για τήν ήθική και κοινωνική συμπεριφορά του ανθρώπου. Στη νέα βέβαια αυτή συμπεριφορά εντάσσεται από τον Ξενοφάνη και ή νέα στάση του ανθρώπου προς τό θεό. Τή νέα αυτή, τήν αντίθετη⁴⁵ προς τή δημόδη, στάση προς τή νέα, τή διάφορη από τήν παραδοσιακή, θεότητα διδάσκει, ως πρώτο μάλιστα καθήκον, ο Ξενοφάνης με τους στίχους 13-15. Με τους στίχους αυτούς δηλώνονται, νομίζουμε, όλα τά καθήκοντα του ανθρώπου προς τό θεό. Μάλιστα εάν δώσομε στο «ύμνειν» τήν έννοια όχι τής τυπικής δεήσεως και προσευχής προς τό θεό σε συγκεκριμένο τόπο και χρόνο, όπως στην άρχή ενός συμποσίου ή κατά τή διάρκεια μιάς θρησκευτικής τελετής, αλλά τήν έννοια του «όμιλειν», του «διηγείσθαι», του «αναφέρεσθαι» στο θεό παντού και πάντοτε, όχι όπως φανερώνουν τά B11 έως B17 ότι συνέβαινε στο παρελθόν, αλλά «εϋφήμοις μύθοις και καθαροΐσι λόγοις», τότε ή προτροπή του φιλοσόφου έχει ευρύτερη έννοια και αναφέρεται στη γενικότερη συνειδησιακή στάση του ανθρώπου προς τό θεό και όχι στη στάση του σε μιά συγκεκριμένη εκδήλωση που ίσως δέν μπορούσε να είναι διαφορετική. Έτσι ή «ευσέβεια», ή όρθή στάση, τά καλά λόγια εκ μέρους των ανθρώπων προς τους θεούς, που δέχονται όρισμένοι έρευνητές ότι σημαίνει ο στίχος 24, ένυπάρχουν στους στίχους 13-15 και έπιτελούνται από τον άνθρωπο κατά τον καθарότερο, άγνότερο, ήθικότερο και ένδεδειγμένο για θεό τρόπο. Συνεπώς, πιστεύουμε πως δ,τι είχε να διδάξει ο φιλόσοφος σχετικά με τή στάση του ανθρώπου προς τή θεότητα,

τό δίδαξε κατά τόν πλέον ύψηλό και ολοκληρωμένο τρόπο μέ τούς στίχους 13-15 και δέν εἶχε λόγους νά ἐπανέλθει στό ἴδιο θέμα μέ τόν τελευταῖο στίχο, μέ ἀναφορά μάλιστα στούς παραδοσιακούς θεούς, ἀφοῦ στούς ἐνδιάμεσους στίχους ἀναφερθεῖ σέ θέματα ἠθικῆς και κοινωνικῆς διαγωγῆς. Ἴσως μάλιστα μέ τή χρήση τοῦ ἀορίστου, στόν ὁποῖον εἶναι οἱ μετοχές «σπείσαντας» και «εὐξαμένους», σέ ἀντίθεση πρὸς τόν ἐνεστώτα τοῦ «ὕμνεῖν» και μέ τόν ἀντιθετικό λόγο «πρῶτον μὲν ὕμνεῖν» και «σπείσαντας δέ», θέλησε ὁ φιλόσοφος νά δείξει ὅτι τελείωσε μέ τό θέμα τῆς στάσεως τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τό θεό.

Ἀλλά και ἂν ἡ ἐλεγεία δέν σώζεται ἀκέραιη⁴⁶ και πάλιν δέν δικαιολογεῖται νά ἐκληφθεῖ ὁ στίχος 24 μέ θεολογικό περιεχόμενο, ἐκτός ἂν ὑποθέσουμε ὅτι ἀποτελεῖ ἀρχή ἐνότητας μέ θεολογικό περιεχόμενο. Ὅμως και πάλιν στροφή τοῦ ποιητοῦ πρὸς τήν παράδοση και ἀποδοχή αὐτῆς μέ τή χρήση τοῦ πληθυντικοῦ «θεῶν» μέσα σέ ἓνα κείμενο μέ καθαρά νεωτεριστικές και σαφῶς ἀντιπαραδοσιακές ιδέες, μέ «θεόν» μάλιστα στό στίχο 13, θά ἦταν ἀντίφαση ἀσυμβίβαστη μέ τήν ἐνότητα, τήν ἀρμονία και τή λογική ἀκολουθία τῶν θέσεων γενικά τοῦ φιλοσόφου. Ὁ στίχος ὁμοίως 24 δέν φαίνεται νά εἶναι ἀρχή ἐνότητας σέ κάποια συνέχεια τοῦ ποιήματος, ἀλλά ἡ ἀρμονική νοηματική κατάληξη τοῦ ὅλου περιεχομένου τοῦ ποιήματος, ὅπως ἄλλωστε φανερώνει και ἡ στίξη τοῦ κειμένου μέ τήν ἄνω τελεία στό «ἐνεστι» τοῦ στίχου 23. Ἄρα και λόγω θέσεως τοῦ στίχου δέν δικαιολογεῖται, πιστεύουμε, ἡ λέξη «θεῶν» στό στίχο 24.

Τό ὅλον περιεχόμενο τοῦ ποιήματος ἀποτελεῖ ἓνα ἀκόμη στοιχεῖο τό ὁποῖο μᾶς παρέχει μερικούς ἀκόμη λόγους ὑπέρ ἀντικαταστάσεως τῆς λέξεως «θεῶν». Ὅπως εἶπαμε και παραπάνω, ὁ Ξενοφάνης μέ τήν ἐλεγεία αὐτή διακηρύσσει τίς νέες ἐπαναστατικές, νεωτεριστικές και ἀναμορφωτικές ιδέες του σχετικά μέ τήν ἠθική και κοινωνική διαγωγή τῶν ἀνθρώπων πού ἀπορρέουν ἀπό τή νέα ἀρχή, τή νέα προοπτική θεωρήσεως τῶν πραγμάτων, τήν ἀνθρωποκεντρική, ἡ ὁποία γιά πρώτη φορά διακηρύχθηκε ἀπό αὐτόν ἀνοικτά, καθαρά και ἀνεπιφύλακτα. Ἡ διακήρυξη τῶν νέων αὐτῶν ιδεῶν γίνεται μέ το δεύτερο μέρος τοῦ ποιήματος μέ τό ὁποῖο ὁ φιλόσοφος δέν ἔχει, νομίζουμε, σάν σκοπό νά διδάξει μόνο τή σωστή συμπεριφορά ἐνός συμπτώτου κατά τή διάρκεια ἐνός συμποσίου⁴⁷, ἀλλά γενικότερα, ἔμμεσα ἔστω, τή σωστή ἠθική συμπεριφορά τῶν ἀνθρώπων⁴⁸. Αὐτήν ἄλλωστε τήν ὑψηλότερη ἀποστολή ἐπιτελοῦσαν τά συμπόσια κατά τήν ἀρχαιότητα⁴⁹.

Τίς νέες αὐτές ιδέες χαρακτηρίζει μιά γενικότητα, πού βαίνει στή συνέχεια τοῦ ποιήματος, λίγο ἀδιόρατα ἴσως, ἀξαναόμενη. Συνιστοῦν, μποροῦμε νά ποῦμε, γενικές ἀρχές, γενικούς κανόνες, οἱ ὁποῖοι πρέπει, κατά τήν ἀποψη τοῦ φιλοσόφου, νά διέπουν τή συμπεριφορά τῶν ἀνθρώπων, τῶν «εὐφρόνων ἀνδρῶν», σέ βασικές ἐκδηλώσεις τῆς προσωπικῆς και κοινωνικῆς ζωῆς. Ἔτσι πρῶτα - πρῶτα, στίχοι 13-14, ὁ φιλόσοφος ἀναφέρεται στή θρησκευτική διαγωγή τῶν ἀνθρώπων και διδάσκει σάν νέα ὀρθή και εὐσεβή στάση ἐναντι τοῦ θεοῦ τό «ὕμνεῖν τόν θεόν εὐφήμοις μύθοις και καθαροῖσι λόγοις», κατακρίνοντας ἔμμεσα τίς ἀσεβεῖς παραδοσιακές ἀντιλήψεις και διηγῆσεις γιά τή θεότητα. Ἐπειτα ἀναφέρεται στήν κοινωνική συμπεριφορά τῶν ἀνθρώπων και ἀφενός θεωρεῖ, στίχοι 15-16, ὡς πρῶτιστο καθῆκον αὐτῶν τό «δίκαια δύνασθαι πρήσειν», προοιμιάζοντας⁵⁰ τήν ιδέα τῆς δικαιοσύνης στόν Πλάτωνα, και ἀφετέρου διδάσκει, στίχοι 17-18, τήν τήρηση τοῦ «μέτρου»⁵¹, τῆς βασικῆς αὐτῆς γιά τούς ἀρχαίους Ἑλληνες ἀρετῆς πού πρέπει νά διέπει ὅλες τίς ἀν-

θρώπινες έκδηλώσεις. Τέλος, στή συνέχεια, στίχοι 19-23, ο φιλόσοφος αναφέρεται στά γνωρίσματα, τά όποία καθιστοῦν ἕναν ἄνθρωπο ἄξιον ἐπαίνου. Για τόν Ξενοφάνη ἄξιός ἐπαίνου εἶναι ἐκεῖνος, ὁ ὁποῖος, συμμετέχοντας στίς χαρές τῆς ζωῆς, δέν ἀναλώνεται σέ αὐτές, ἀλλά «ἀναφαίνει ἐσθλά», ὅπως ἡ «μνημοσύνη» καί ὁ «τόνος» γύρω ἀπό τήν ἀρετή τοῦ ὑπαγορεύουν, καί δέν εἶναι ἀφοσιωμένος στίς διηγήσεις γύρω ἀπό τά φανταστικά δημιουργήματα καί τίς διχοστασίες τοῦ παρελθόντος, δεδομένου ὅτι σέ ὅλα αὐτά «οὐδέν χρηστόν» ὑπάρχει.

Ἔτσι, εἰδικότερα, οἱ στίχοι 21-23 εἶναι σαφῆς καί ἀναμφισβήτητη πολεμική κατά τῶν παραδοσιακῶν ἀντιλήψεων καί μιᾶ προτροπή πρὸς μιᾶ ἐνδεδειγμένη ἐκάστοτε ἀποδέσμευση ἀπό τό παρελθόν. Συνεπῶς, συμβουλεύοντας ὁ Ξενοφάνης μιᾶ ἀποδέσμευση ἀπό τά φανταστικά, ἀνωφελῆ, μή «χρηστά», στοιχεῖα τοῦ παρελθόντος, θά ἦταν λογικά ἀσυμβίβαστο μέ τόν τελευταῖο στίχο μιᾶς ἀναμορφωτικοῦ γενικά περιεχομένου ἐλεγείας νά καλεῖ τοὺς ἄνθρώπους νά ἔχουν «εὐσέβεια» πρὸς τοὺς παραδοσιακοὺς ἀνθρωπόμορφους θεούς, τοὺς ὁποῖους ὁ ἴδιος δέν παραδεχόταν. Ἀντίθετα φαίνεται σύμφωνο καί πρὸς τό ρυθμό διηγήσεως τοῦ ποιήματος καί πρὸς τά περιεχόμενα νοήματα νά ἐπεδίωξε ὁ φιλόσοφος μέ τόν τελευταῖο στίχο νά δώσει μιᾶ γενική, καί συνοπτική τῶν προηγούμενων, προτροπή πρὸς τοὺς ἀποκλειστικά κατ' αὐτόν ὑπεύθυνους γιά τά πράγματα τῆς ζωῆς τοὺς ἄνθρώπους, πού νά ἀφορᾷ στό παρόν καί τό μέλλον ἀφοῦ μέ τοὺς ἀμέσως προηγούμενους στίχους τοὺς ἀποτρέπει ἀπό τήν ἐνασχόληση μέ τό παρελθόν. Πιστεύομε ὅτι αὐτό ἀκριβῶς κάνει ὁ φιλόσοφος μέ τό στίχο 24.

Ἀποτρέποντας δηλαδή ὁ φιλόσοφος τοὺς ἄνθρώπους μέ τοὺς στίχους 21-23 νά ἀσχολοῦνται μέ τό παρελθόν, τοὺς προτρέπει μέ τό στίχο 24 νά φροντίζουν, νά προνοοῦν, νά ἐνεργοῦν πάντοτε γιά τά ἀγαθὰ ἀφοῦ δέν ὑπάρχουν ὅλα ἐκ τοῦ παρελθόντος εἴτε ὡς δημιουργημένα ἀπό αὐτοὺς τοὺς ἴδιους εἴτε, κατηγορηματικά ὄχι, ὡς δῶρα τῶν θεῶν⁵². Ἔτσι τό συμπέρασμά μας καί μέ βάση τή λογική συνέχεια καί ἀρμονία τῶν νοημάτων τοῦ ποιήματος εἶναι ὅτι ἡ λέξη «θεῶν» δέν δικαιολογεῖται στό στίχο 24.

Τήν ἐρμηνεία τοῦ στίχου 24, πού δώσαμε παραπάνω, μπορούμε νά τήν στηρίξουμε στήν ἔννοια τῆς λέξεως «προμηθεῖη», ἡ ὁποία ἀποτελεῖ ἕνα ἀκόμη στοιχεῖο, τό ὁποῖο μᾶς δίδει μερικούς ἀκόμη λόγους ὑπέρ ἀντικαταστάσεως τῆς λέξεως «θεῶν». Μέχρι τόν Ξενοφάνη ἡ λέξη «προμηθεῖη» εἶναι σπάνια στή χρήση της⁵³. Τήν συναντᾶμε γιά πρώτη ἴσως φορά στό ἀπόσπ. 64 Ρ τοῦ Ἄλκμανα, ὅπου ἡ Τύχη χαρακτηρίζεται ἀδελφή τῆς «Εὐνομίας» καί τῆς «Πειθοῦς» καί θυγατέρα τῆς «Προμαθείας». Μετά τόν Ξενοφάνη ἡ λέξη ἀπαντᾶται ἐλάχιστες φορές στόν Πίνδαρο⁵⁴ καί τοὺς προσωκρατικούς⁵⁵ καί στή συνέχεια γίνεται σχεδόν συνήθης.

Ἡ πρώτη καί βασική ἔννοια τῆς λέξεως «προμηθεῖη» εἶναι πρόβλεψη, πρόνοια, φροντίδα, σκέψη ἐκ τῶν προτέρων. Καί μόνο σέ ἐλάχιστες περιπτώσεις σημαίνει εὐσέβεια, ἐκτίμηση, ἔχω σέ ὑπόληψη. Στόν Ξενοφάνη ἔχει, νομίζουμε, τή πρώτη, τή βασική της σημασία, ὅπως καί στόν Ἄλκμανα ὅπου εἶναι σαφές. Μέ αὐτήν τήν ἔννοια εἶναι δύσκολο νά δικαιολογηθεῖ ὁ ὅρος «θεῶν», διότι φροντίδα, πρόνοια, πρόβλεψη γιά τοὺς θεούς ἐκ μέρους τῶν ἀτελῶν καί πεπερασμένων ἀνθρώπων ἦταν κάτι ἀδιανόητο καί «ὕβριστικό» γιά τοὺς ἀρχαίους Ἕλληνες⁵⁶. Ἀντίθετα ἦταν κοινή

πίστη τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, καί βασική ἀντίληψη τῆς θεοκρατικῆς καί μυθολογικῆς ἐρμηνείας τῶν πραγμάτων, ὅτι οἱ θεοί προνοοῦν, παρέχουν τὰ ἀγαθὰ καί προστατεύουν καί κατευθύνουν τήν ἀνθρώπινη ζωή μέχρι λεπτομέρειας. Τήν πίστη αὐτή βέβαια ἀπέρριψε ὁ Ξενοφάνης καί γι' αὐτό δέν εἶναι λογικό νά δεχθοῦμε, ὅπως παρατηρεῖ καί ὁ Fränkel⁵⁷ ὅτι προτρέπει σέ εὐσέβεια ἔχοντας στό νοῦ του τὰ παραχωρούμενα ἀπό τοὺς θεοὺς ἀγαθὰ.

Ἔτσι ἡ μόνη περίπτωση πού θά δικαιολογοῦσε τόν ὄρο «θεῶν» στό στίχο 24 θά ἦταν νά δεχθοῦμε ὅτι ὁ φιλόσοφος, κάνοντας ἀπό φρόνηση⁵⁸ κάποια παραχώρηση πρὸς τήν ἰσχυρή ἀκόμη παράδοση, χρησιμοποιεῖ τόν ὄρο «προμηθεΐη» μέ τή δευτέρη ἔννοια θέλοντας νά προτρέψει⁵⁹ τοὺς ἀνθρώπους νά ἔχουν «εὐσέβεια» πρὸς τοὺς παραδοσιακοὺς θεοὺς, ἔστω καί ἂν αὐτός δέν τοὺς παραδεχόταν, καί νά ὁμιλοῦν γιά αὐτούς μέ καλά λόγια, ἄξια γιά θεοὺς, ὑπενθυμίζοντας⁶⁰ τήν προτροπή τῶν στίχων 13-14. Εἶναι, νομίζομε, δύσκολο νά γίνει δεκτὴ καί ἡ περίπτωση αὐτή γιά τοὺς ἐξῆς λόγους: Καταρχήν, ὁ ὄρος «προμηθεΐη» δέν χρησιμοποιεῖται στήν ἀρχαία ἐποχή, ὅσο μπορέσαμε νά ἐλέγξομε, γιά νά δηλώσει σχέση ἢ στάση τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τή θεότητα οὔτε καί ἀπό συγγραφεῖς ἀναμφισβήτητης προσήλωσης καί πίστεως στοὺς παραδοσιακοὺς θεοὺς. Ἐπειτα, ἐπειδὴ μπορεῖ νά παρατηρηθεῖ ὅτι αὐτό δέν ἀποκλείει τήν μοναδική ἔστω χρήση τοῦ ὄρου μέ τήν ἔννοια αὐτή ἀπό τόν Ξενοφάνη, θεωροῦμε ἐντελῶς ἀσυμβίβαστο πρὸς τήν προσωπικότητα καί τήν ὄλη φιλοσοφία τοῦ ποιητῆ νά ζητεῖ εὐσέβεια πρὸς θεοὺς πού δέν δεχόταν, πού ἀπερίφραστα ἀπέρριψε τήν ὄντότητά τους, ὅπως τήν ἠθελε ἡ παράδοση καί ἡ ἐποχή του, πού ὡς «γεννώμενους»⁶¹ δέν τοὺς θεωροῦσε θεοὺς⁶², καί γι' αὐτό ἴσως δέν ἀναφέρεται ὀνομαστικά σέ αὐτούς, καί πού ἡ ἐπαναστατικότητά του δέν μᾶς ἐπιτρέπει νά δεχθοῦμε παραχωρήσεις πρὸς τήν παράδοση. Τέλος, ὅπως τό ρῆμα «προμηθεῖμαι» σημαίνει σέβομαι, ἐκτιμῶ, περιποιοῦμαι, ὅταν συντάσσεται μέ αἰτιατική προσώπου, ἔτσι καί ἡ λέξη «προμηθεΐη» σημαίνει εὐσέβεια, ἐκτίμηση, ὑπόληψη, σέ περιφράσεις ὅπως «ἐν πολλῇ προμηθεΐῃ ἔχω τινά»⁶³. Ὁ στίχος δηλαδή 24 γιά μιὰ τέτοια περίπτωση ἴσως θά ἔπρεπε νά εἶναι «θεοὺς δέ ἐν προμηθεΐῃ αἰέν ἔχειν ἀγαθόν». Κάτι τέτοιο ὁμως δέν συμβαίνει. Συνεπῶς πιστεύομε ὅτι καί ἡ ἔννοια τῆς λέξεως «προμηθεΐη» δέν δικαιολογεῖ τή λέξη «θεῶν».

Γιά ὄλους τοὺς παραπάνω λόγους, πού προέκυψαν ἀπό τήν ἐξέταση τοῦ προβλήματος μέ βάση: τή θεολογία τοῦ Ξενοφάνη, τή θέση τοῦ στίχου στό ποίημα, τό περιεχόμενο τοῦ ποιήματος καί τήν ἔννοια τῆς λέξεως «προμηθεΐη», θεωροῦμε ἐνδεικμένη τήν ἀντικατάσταση τοῦ ὄρου «θεῶν». Τό συμπέρασμα ὁμως αὐτό μᾶς θέτει τό δεύτερο, ὅπως εἶπαμε στήν ἀρχή, σχετικό μέ τό θέμα μας ἐρώτημα: Ποιά λέξη πρέπει νά τεθεῖ στή θέση τῆς λέξεως «θεῶν»; Ἡ ἀπάντηση στό ἐρώτημα αὐτό εἶναι, νομίζομε, ἀπλή: Ἡ λέξη πού μπορεῖ νά τεθεῖ στή θέση τῆς λέξεως «θεῶν» εἶναι ἡ λέξη «χρεῶν» πού ὑπέθεσε ὁ Fränkel. Ἡ λέξη «χρεῶν»: Κατ' ἀρχήν δέν δημιουργεῖ προβλήματα μέτρου. Ἐπειτα λύνει τὰ συντακτικά προβλήματα πού ὀδήγησαν στή διόρθωση τῆς λέξεως «ἀγαθὴν» σέ «ἀγαθόν (ἔστι)». Ἐπίσης δίνει τή συνέχεια τῆς νεωτεριστικῆς διδασκαλίας τοῦ φιλοσόφου, δηλαδή «χρή ὕμνεϊν», («χρή») αἰνεῖν», («χρή») οὐ τι διέπειν», ἂν δεχθοῦμε⁶⁴ τήν ἀποψη ὅτι ὅλα τὰ ἀπαρέμματα ἐξαρτῶνται ἀπό τό «χρή» τοῦ στίχου 13 καί δέν ἐπέχουν θέση προστακτικῆς, «χρεῶν» (ἔστι) ἔχειν»⁶⁵. Ἔτσι, τέλος, ἐπαναλαμβάνεται στόν τελευταῖο στίχο τό ρῆμα «χρή» τῆς ἀρ-

χῆς τοῦ δεύτερου μέρους τοῦ ποιήματος, διότι μπορεί νά θεωρηθεῖ ὅτι ὁ στίχος ἐκφράζει τήν συνοπτική γενική προτροπή τοῦ φιλοσόφου⁶⁶.

Β' Περί τῆς λέξεως «ἀγαθὴν». Ἐάν δεχθοῦμε τήν ἀντικατάσταση τῆς λέξεως «θεῶν» μέ τή λέξη «χρεῶν», δέν μπορούμε νά κάνομε λόγο γιά διόρθωση τοῦ ὄρου «ἀγαθὴν» σέ «ἀγαθόν», διότι ἐκλείπει πλέον ὁ λόγος, ἡ ἐξεύρεση δηλαδή ρήματος γιά τὸ στίχο, λόγος πού ὁδήγησε τὸν Hermann νά προτείνει τή διόρθωση αὐτή. Βέβαια θεωροῦμε ὀρθή τήν ἄποψη ὅτι, καί μέ τή λέξη «θεῶν» στό στίχο, ἡ διόρθωση τῆς λέξεως «ἀγαθὴν» σέ «ἀγαθόν» δέν εἶναι ἀναγκαία, διότι τὸ «ἔχειν» ἢ ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸ «χρή» τοῦ στίχου 13 ἢ ἐπέχει θέση προστακτικῆς. Καί πάλιν ὁμοίως πιστεύομε ὅτι ἡ λέξη δέν μπορεί νά εἶναι οὔτε «ἀγαθὴν». Τῆ σκέψη μας αὐτή στηρίζουν δύο κυρίως λόγοι. Ὁ πρῶτος λόγος εἶναι ὅτι ἡ λέξη «ἀγαθὴν» ὡς ἐπιθετικός προσδιορισμός στή λέξη «προμηθεῖν» εἶναι περιττή διότι ἡ ἔννοια τῆς ἐνέχεται στή λέξη «προμηθεῖν»⁶⁷. Δέν νοεῖται κακή, πονηρή, δόλια «προμηθεῖν». Ὁ δεύτερος καί σπουδαιότερος λόγος εἶναι ὅτι τὸ ρῆμα «προμηθεῖν» συντάσσεται κυρίως μέ γενική καί συνεπῶς καί ἡ λέξη «προμηθεῖν» ἀπαιτεῖ μιά γενική ὡς ἀντικειμενική γιά τή συμπλήρωση τοῦ νοήματος τῆς προτάσεως. Τῆ θέση αὐτῆς τῆς γενικῆς κατεῖχε ἡ λέξη «θεῶν». Ὅμως μετά τήν ἀντικατάσταση τοῦ ὄρου «θεῶν» ἔχομε ἔλλειψη μιᾶς τέτοιας γενικῆς. Γιά τοὺς λόγους αὐτούς πιστεύομε ὅτι ὁ ὄρος «ἀγαθὴν» πρέπει νά διορθωθεῖ σέ «ἀγαθῶν» καί νά καλύψει τὸ κενό τῆς γενικῆς ἀντικειμενικῆς πού ἀπαιτεῖ ἡ λέξη «προμηθεῖν». Ἔτσι τελικά νομίζομε ὅτι ὁ στίχος πρέπει νά πάρει τή μορφή:

«χρεῶν δέ προμηθεῖν αἰέν ἔχειν ἀγαθῶν»

Μέ τή μορφή αὐτή ὁ στίχος: Πρῶτα - πρῶτα ἀποτελεῖ τή δεοντολογική θέση τοῦ φιλοσόφου πού εἶναι σέ ἀντίθεση μέ τήν ἀρνητική θέση ἡ ὁποία ἐκφράζεται μέ τοὺς στίχους 21-23 καί αἰτιολογεῖται μέ τή φράση «τοῖσ' οὐδέν χρηστόν ἔνεστι». Ἀντί δηλαδή τῆς ἀνώφελης καί δυνητικά ἐπιζήμιας, ὅπως ὀρθά παρατήρησε ὁ Defradas⁶⁸, ἐνασχόλησης μέ τίς διηγήσεις γύρω ἀπὸ τὰ δημιουργήματα τῆς φαντασίας, «πλάσματα τῶν προτέρων», καί τίς λαοφθόρες ἔριδες τοῦ παρελθόντος, ὁ φιλόσοφος προτρέπει μέ τὸ στίχο 24 τοὺς ἀνθρώπους νά ἔχουν διαρκή φροντίδα γιά δημιουργία ἀγαθῶν.

Ἐπειτα, ὡς τελευταῖος στίχος, μᾶς δίνει ἕνα γενικό συμπέρασμα τοῦ ὄλου περιεχομένου τοῦ ποιήματος, μιά γενική θά λέγαμε προτροπή, στήν ὁποία κατά λογική ἀκολουθία ὁδηγοῦν ὅλες οἱ προηγούμενες ἐπὶ μέρους προτροπές τοῦ ποιήματος. Τέλος μέ τή μορφή αὐτή ὁ στίχος συνδέει πληρέστερα, ὅτι διδάσκεται μέ τὸ ποίημα αὐτό, μέ τήν ὄλη προοδευτική καί ἀναμορφωτική φιλοσοφία τοῦ Ξενοφάνη καί μάλιστα μέ τίς βασικές του θέσεις τοῦ ἀποσπάσματος 18.

Ἡ ἀντιστοιχία μεταξύ τοῦ ἀποσπάσματος 18 καί τοῦ στίχου 24, μέ τή μορφή πού προτείνουμε, εἶναι νομίζομε σαφῆς. Μέ τὸ ἀπόσπασμα 18 ὁ φιλόσοφος διδάσκει κατηγορηματικά ὅτι οἱ θεοὶ δέν τὰ ἔδωσαν ὅλα ἀπὸ τήν ἀρχὴ στοὺς ἀνθρώπους, ἀλλὰ οἱ ἴδιοι οἱ ἀνθρώποι μέ τήν ἀναζήτησή μέσα στό χρόνο δημιουργοῦν τὰ ἀγαθὰ καί ἐπιτυγχάνουν τή βελτίωσή τους. Μάλιστα μέ τὸ ἀπόσπασμα 18 ὁ φιλόσοφος διδάσκει, ἔμμεσα ἔστω, ὅτι οἱ ἀνθρώποι ἔχουν χρέος νά ἀναζητήσουν τὰ ἀγαθὰ καί τή βελτίωσή τους ἀφοῦ οἱ θεοὶ δέν τὰ «ὑπέδειξαν». Συνεπῆς μέ τίς θέσεις του αὐτῆς ὁ φιλόσοφος διδάσκει καί μέ τὸ στίχο 24 κάτι ἀνάλογο, ὅτι δηλαδή εἶναι ὀρθό, πρέπον, ἀναγκαῖο, «χρεῶν», «σοφόν», ὅπως χαρακτηρίζει τήν «προμηθεῖν» ὁ Ἡρόδο-

τος⁶⁹, οί άνθρωποι νά φροντίζουν, νά προνοοῦν, «προμηθεῖην ἔχειν», πάντοτε, «αἰέν», γιά τά ἀγαθά, ἀποδεσμευόμενοι ὅσο εἶναι ἀναγκαῖο ἀπό τό παρελθόν. Τίς σκέψεις αὐτές στηρίζει, νομίζομε, καί ἡ φανερή ἀντιστοιχία τῶν ὄρων: «ζητοῦντες» — «προμηθεῖην ἔχειν», «χρόνω» — «αἰέν», «ἄμεινον» — «ἀγαθῶν», καθώς καί ἡ ἀντιστοιχία τῶν στίχων B 18, 1 καί B1, 21-23 ὅπου ὁ φιλόσοφος ἐκφράζει τήν ἀντιπαρδοσιακή του στάση καί εἰσηγεῖται τήν ἀναγκαῖα ἀποδέσμευση ἀπό τό παρελθόν.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Ἀθήναιου XI 462c. Στή συνέχεια τῆς ἐργασίας τά ἀποσπάσματα καί οἱ μαρτυρίες μνημονεύονται ὅπως ἀναφέρονται στήν ἔκδοση: H. Diels - W. Kranz, *Die Fragmente der Vorsokratiker*, Dublin/Zürich, 1966¹².
2. Βλ. H. Herter, «Das Symposion des Xenophanes», *Wiener Studien* 69 (1956) 33 κ.έ. C. M. Bowra «Xenophanes Fragm. 1», *Class. Phil.* 18 (1938) 354. J. Defradas, «Le banquet de Xénophane», *Rev. des Étud. Grecques* LXV (1952) 350 κ.έ. K. Ziegler, «Ξενοφάνης ὁ Κολοφώνιος, ἕνας ἐπαναστάτης τοῦ πνεύματος», *Ἐπιστ. Ἐπετ. Φιλ. Σχ. Πανεπ. Θεσσαλονίκης*, 9 (1965) 129 κ.έ.. H. Fränkel, *Dichtung und Philosophie des frühen Griechentums*, München 1976³, σ. 371, κ. έ.. W. Jaeger, *Paideia*, Berlin/New York, 1973, σ. 230 κ.έ. A. Μάρκου, *Ἡ ἰδέα τῆς προόδου στόν Ξενοφάνη*, Διδ. Διατρ. Πάτρα 1983, σ. 192 κ.έ. D. Babut «Xénophane critique des poètes», *L' Antiquité Classique*, XL 11 (1974) 92 κ.έ.
3. Βλ. K. Ziegler, ὁ.π. σ. 134. D. Babut, ὁ.π. σ. 96. J. Defradas, ὁ.π. σσ. 363 καί 394, 2. C.M. Bowra, ὁ.π. σ. 362. H. Herter, ὁ.π. σ. 37. U.v. Wilamowitz - Moellendorff, *Hermes* 61 (1926) 278 - 79. W. J. Verdenius, «Xenophanes Fragm. 1, 24», *Mnemosyne* 9 (1956) 136. K. Reinhardt, *Parmenides und die Geschichte der griechischen Philosophie*, Frankfurt, 1959², σ. 132, 2. K. Deichgräber, «Xenophanes Περὶ φύσεως», *Rhein. Mus.* 87 (1938) 29. J. H. Loenen «In defence of the traditional interpretation of Xenophanes Fragm. 18», *Mnemosyne* IX (1956) 135.
4. H. Fränkel, ὁ.π. σ. 373,1.
5. Βλ. J. Defradas, ὁ.π. σ. 362, 1. A. Σκιαδᾶ, *Ἀρχαῖκός λυρισμός*, Ἀθήνα 1979 τ. I, σ. 196. V.J. Verdenius, ὁ.π. σ. 136. M. Eisenstadt, «Xenophanes' proposed reform of Greek religion», *Hermes* 102 (1974) 148.
6. D. Babut, ὁ.π. σ. 97.
7. Βλ. Ἰάμβλ. *Βίος Πυθαγ.* 174. S. Karsten, *Philosophorum Graecorum veterum operum reliquiae*, Amsterdam, 1930, σ.σ. 11 καί 14. A. Κελεσίδου - Γαλανοῦ, *Ἡ κάθαρση τῆς Θεότητος στή φιλοσοφία τοῦ Ξενοφάνη*, Διδ. διατρ. Ἀθήνα, 1969, σ. 85.
8. Γενικά γιά τή χρήση τοῦ ὄρου «θεός - θεοί» στόν Ξενοφάνη βλ.: W.K.C. Guthrie, *A. History of Philosophy*, Cambridge, 1971, t. I. σ. 375. K. Ziegler ὁ.π. σ. 132. J. Defradas, ὁ.π. σ. 355 κ. έ. C.M. Bowra, ὁ.π. σ. 357. A. Κελεσίδου - Γαλανοῦ, ὁ.π. σ. 78 κ.έ. J. Spanag, «Θεός und θεοί bei Xenophanes von Kolophon », *SPEB* XIV (1965) 61-69.
9. Βλ. Ξενοφ. B11, B12. Ἡρόδοτ. Β' 53. E. R. Dodds, *Οἱ Ἕλληνες καί τό παράλογο*, Μετάφρ. Γ. Γιατρομανωλάκη, Ἀθήνα 1978, σ. 32.
10. Ξενοφ. B14.
11. Ξενοφ. B16.
12. W. Jaeger, *Paideia* ὁ.π. σ. 249.
13. Ε.Π. Παπανούτσου *Γνωσιολογία*, Ἀθήνα 1962², σ. 402.
14. K. Ziegler, ὁ. π. σ. 136.
15. K. Ziegler, ὁ.π. σ. 136.
16. E. Zeller - W. Nestle, *Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας*, Μετάφρ. Χ. Θεοδορίδη, Ἀθήνα, σ. 54.
17. Βλ. Ξενοφ. B1, B2, B3, B18, B34. W. Jaeger, *Paideia*, ὁ.π. σ. 205 κ.έ.
18. Βλ. W. Jaeger, *Paideia*, ὁ.π. σ. 374.
19. Ξενοφ. B18.
20. Βλ. A. Μάρκου, ὁ.π. σ. 41 κ.έ.
21. Βλ. Ξενοφ. B23-26.
22. Ξενοφ. B1, 21-23.
23. Βλ. W. Jaeger *Paideia*, ὁ.π. σ. 233.
24. Ξενοφ. B25.
25. E.R. Dodds, ὁ.π. σ. 155.
26. Βλ. A. Κελεσίδου - Γαλανοῦ, ὁ.π. σ. 81. J. Defradas, ὁ.π. σ. 360.

27. W. Jaeger, *Paideia*, δ.π. σ. 233.
28. K. Ziegler, δ.π. σ. 132.
29. Ξενοφ. B11, B12, B14, B15, B16, B18, B23 και B24.
30. VS 21 A12, A13, A52.
31. VS 21A52. Βλ. και W. K. C. Guthrie, δ. π. σ. 373. J. Lesher, «Xenophanes Scepticism», *Phronesis* 23 (1972) 8 κ.έ. E.R. Dodds, δ.π. σ. 155.
32. Ξενοφ. B1, 13, B23, B38.
33. Ξενοφ. B23-26.
34. Βλ. K. Deichgräber «Xenophanes Περί φύσεως», *RhM* 87 (1983) 23. D. Babut δ.π. σ. 96 κ.έ. W. J. Verdenius, δ.π. σ. 136. J. Defradas δ.π. σ. 362.
35. Ξενοφ. B14.
36. Ξενοφ. B34.
37. A. Lesky, *Ίστορία τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Λογοτεχνίας*, Μετάφρ. Α. Τσοπανάκη, Θεσσαλονίκη 1964, σ. 309.
38. Πλάτων. Συμπ. 176a.
39. K. Ziegler, δ.π. σ. 134.
40. Βλ. K. Ziegler, δ.π. σ. 132. Α. Κελεσίδου - Γαλανοῦ, δ.π. σ. 78. W.K.C. Guthrie, δ.π. σ. 375. D. Babut, δ.π. σ. 93. W. Jaeger, *Paideia*, δ.π. σ. 233 Θ. Βέικου, *Προσωκρατική Φιλοσοφία*, Ἀθήνα, 1980², σ. 82. Α. Σκιαδᾶ, δ.π. σ. 191.
41. Βλ. Ξενοφ. B11-12.
42. K. Ziegler, δ.π. σ. 131.
43. Πρβ. H. Fränkel, δ.π. σ. 373, 1. W. J. Verdenius, δ.π. σ. 136.
44. W.K.C. Guthrie, δ.π. σ. 375.
45. Βλ. W. Nestle, Περί «φροντίδας» *Phil.* 67 (1908)531. K. Reinhardt, *Parmenides*, δ.π. σ. 127.
46. Βλ. H. Fränkel, δ.π. σ. 374.
47. Βλ. C.M. Βονγα, δ.π. σ.σ. 353 και 362. Α. Σκιαδᾶ, δ.π. σ. 187.
48. Γιά τήν ἀποψη αὐτή ἴσως εἶναι ἐνδεικτική ἡ χρήση τῶν λέξεων «εὐφρονες ἄνδρες», στίχ. 13, «ἀνδρῶν», στίχ. 19, και ὄχι «διατυμόνες», ὅπως συμβαίνει μέ ἄλλους ποιητές. Βλ. Ἀλκμ. 71D, Ὅμ. Ὅδ. Η 102, 148.
49. Βλ. Θεόγν. 563-6. Πρβ. *Πλάτωνος Συμπόσιον*, Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, 1964⁴, Εἰσαγωγή Ἰωάν. Συκουτρῆ, σ. 38. W. Jaeger, *Paideia*, δ.π. σ. 233.
50. Βλ. και J. Defradas, δ.π. σ. 358. K. Ziegler δ.π. σ. 133. W. Jaeger, δ.π. σ. 253.
51. Βλ. Α. Μάρκου, δ.π. σ. 218.
52. Ξενοφ. B18.
53. Α. Σκιαδᾶ, δ.π. σ. 197.
54. Πινδ. N 11, 60, I 5, 57.
55. Βλ. VS 86 B11 και VS 84 A17.
56. Πρβ. D. Babut, δ.π. σ. 97.
57. Βλ. H. Fränkel, δ.π. σ. 373, 3.
58. Βλ. K. Ziegler, δ.π. σ. 131.
59. K. Deichgräber δ.π. σ. 29.
60. Βλ. K. Ziegler, δ.π. σ. 134 και D. Babut, δ.π. σ. 97.
61. Ξενοφ. B14.
62. VS 21 A 12-13.
63. Βλ. Ἡρόδ. Α. 88, Β 172, Θ 108.
64. Γιά τή σχετική συζήτηση βλ. : K. Ziegler, δ.π. σ. 134, 1. Α. Σκιαδᾶ, δ.π. σ. 193. D. Babut, δ.π. σ. 95.
65. Ὁ Ziegler, δ.π. σ. 134, 1 δέν ἀποκλείει τόν ὄρο «χρή» ἀπό τό στίχ. 24.
66. Βλ. και D. Babut, δ.π. σ. 98.
67. Βλ. και J. Defradas, δ.π. σ. 349.
68. Βλ. J. Defradas, δ.π. σ. 362.
69. Ἡρόδ. Γ' 36.

ΔΡ ΑΝΤΩΝΙΟΣ ΜΑΡΚΟΣ
ΛΕΚΤΟΡΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΠΑΤΡΩΝ